

A Re-examination of the History of the Early Qarmatians

Ali Babaei Siab ¹✉

¹. Assistant Professor of Islamic History, Department of History, Faculty of Letters and Humanities, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran. E-mail: babaeisiab@hum.ikiu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 08 August 2025

Revised: 07 November 2025

Accepted: 02 February 2026

Published: 22 May 2026

Keywords:

Qarmaṭīs,

Fāṭimids,

Qarmaṭī–Fāṭimid Schism,

Qarmaṭī Lineage.

ABSTRACT

One of the most significant historiographical ambiguities surrounding the history of the pre-Fāṭimid Ismāʿīlīs—stemming from a scarcity of precise and authentic accounts—concerns the emergence of the Qarmaṭīs, the key figures associated with this Ismāʿīlī movement, and the catalysts behind the Qarmaṭī–Fāṭimid schism. Due to an over-reliance on non-Ismāʿīlī sources and limited engagement with recently discovered Ismāʿīlī manuscripts, previous scholarly attempts to reconstruct the history of the early Qarmaṭīs have remained largely fragmented and, at times, contradictory. This article aims to critically examine these issues by employing a synthetic approach that integrates both Ismāʿīlī and non-Ismāʿīlī sources. The findings of this research indicate that prevailing narratives regarding the origins, lineage, and causes of the separation between the early Qarmaṭīs and the Fāṭimids are, to a considerable extent, inaccurate and contentious. The methodology adopted in this study is qualitative content analysis, with data gathered through comprehensive library and archival research.

Cite this article: Babaei Siab, A. (2026). **A Re-examination of the History of the Early Qarmatians.** *Journal of Shiite History*, 2 (5), 1-15. <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.540134.1184>

© Authors retain the copyright and full publishing rights.

Publisher: The Iranian Society of Islamic.

DOI: <https://orcid.org/10.22034/jsh.2026.540134.1184>

English Extended Abstract

Introduction

The history of the pre-Fāṭimid Ismāʿīlīs, particularly during the “Period of Concealment” (*Dawr al-Sitr*), has been consistently fraught with ambiguities due to a lack of precise and authentic accounts. One of the most challenging aspects of this history is the accurate elucidation of the emergence of the Qarmaṭīs, the identification of key figures within this movement, and the analysis of the catalysts behind the Qarmaṭī–Fāṭimid schism. Previous scholarly efforts have primarily relied upon non-Ismāʿīlī sources—specifically Sunni reports—and, owing to a lack of access to or engagement with newly discovered Ismāʿīlī manuscripts, have produced fragmented and often contradictory narratives. Consequently, the dating of the Qarmaṭīs’ rise and the reconstruction of their leadership’s lineage in the works of orientalist and contemporary scholars suffer from significant inaccuracies. The primary objective of this article is to reconstruct the history of the early Qarmaṭīs and analyze the causes of the Qarmaṭī–Fāṭimid schism through a synthetic approach, concurrently examining both Ismāʿīlī and non-Ismāʿīlī sources to uncover historical truths amidst the contradictions of the available records.

Materials and Methods

This study is designed using a “descriptive-analytical” approach based on “historical research” methodology. The core method employed is “comparative analysis,” whereby contradictory reports in non-Ismāʿīlī sources are cross-referenced with data from specialized Ismāʿīlī texts. This process allows for the extraction of historical realities by decoding pseudonyms and aligning chronological events. Data collection was conducted via “library-based research,” encompassing primary historical texts (such as the works of Ibn Khaldūn, al-Maqrīzī, and al-Dhahabī), specialized Ismāʿīlī sources (including the writings of Aḥmad ibn Ibrāhīm al-Nīsābūrī and Imād al-Dīn Idrīs), and contemporary scholarship (such as Farhad Daftary, Wilferd Madelung, and Samuel Stern). Data analysis was performed through “qualitative content analysis.” In this stage, reports regarding the lineage and emergence of the Qarmaṭīs were first extracted and subsequently evaluated using “source criticism” to establish a final model of the leadership hierarchy and the chronology of events.

Results and Discussion

The findings of this research are discussed across three primary axes:

1-Date of Emergence: Contrary to the prevailing view in Sunni sources and among many contemporary scholars—who attribute the rise of the Qarmaṭīs to the year 260 AH and the figure of “Ḥamdān Qarmaṭ”—comparative analysis reveals that the roots of this movement date back to the 180s AH (shortly after the death of Muḥammad al-Mastūr). In fact, the activities of “Abū Muḥammad al-Kūfī,” as the first *dāʿī* (missionary) in Iraq, marked the inception of this current; the year 260 AH likely represents the moment their clandestine activities became public, rather than the date of their origin.

2-Lineage and Identity of Leaders: This research demonstrates that Qarmaṭī leadership evolved through a hereditary chain. The succession can be reconstructed as follows: starting with Abū Muḥammad al-Kūfī, followed by his son or grandson (under the pseudonym Zakrawayh ibn Mahrawayh), and finally the sons of Zakrawayh (Yaḥyā, known as *Ṣāhib al-Nāqa*, and Ḥasan, known as *Ṣāhib al-Khāl*). This analysis refutes claims of Alid lineage or direct descent from Muḥammad ibn Ismāʿīl due to contradictions with historical evidence, suggesting that the names recorded in non-Ismāʿīlī sources were frequently pseudonyms or altered identities.

3-Causes of the Qarmaṭī–Fāṭimid Schism: Four perspectives regarding the separation—doctrinal shift, political integration, the official Fāṭimid view, and independence movements—were examined. The results indicate that the narrative of a “doctrinal shift in 286 AH” (concerning the claim to the Imamate by ‘Ubayd Allāh al-Mahdī) was largely a propagandistic construct created by opponents (such as Ibn Razzām). The primary cause of the schism was a “political struggle for power,” specifically the efforts of the sons of the *dāʿī* of Kufa to maintain their father’s hereditary position against the centralized policies of ‘Ubayd Allāh

English Extended Abstract

al-Mahdī. Consequently, the doctrinal dispute regarding the Mahdism of Muḥammad al-Mastūr was a byproduct and a veil for this political power struggle.

Conclusion

This research concludes that accepted readings of early Qarmatian history are plagued by chronological and identification errors due to an over-reliance on non-Isma'ili sources. By utilizing newly discovered Isma'ili sources, it has become evident that the Qarmatians were initially part of the clandestine Isma'ili da'wah (mission) operating under the direction of the center in Salamiyah. However, the conflict of interests between the local da'is in Iraq and the central authority in Salamiyah transformed this movement into an independent and antagonistic branch. Therefore, the Qarmatian-Fatimid schism should be viewed not as a doctrinal rupture, but as a political failure in the chain of power transmission within the organization of the da'wah. This revision underscores the necessity of consulting specialized Isma'ili sources for any accurate analysis of the religious-political history of the second and third centuries AH.

Declarations

Acknowledgment

The present article is independent and has not been derived from a thesis or any other project or research. We would like to thank the participants in this article who contributed significantly to the data collection.

Sponsor

According to the statement of the corresponding author, this article had no financial sponsor.

Authors' Contribution to the Research

All authors have an equal role and contribution in writing and editing this article.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest with regard to the authorship or publication of this article.

بازنگری در تاریخ قرمطیان نخستین

علی بابائی سیاب^۱

^۱. استادیار تاریخ اسلام، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران. رایانامه: babaeisiab@hum.ikiu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

برخی از مهمترین مسائل پیرامون تاریخ قرمطیان پیشافاطمی که ناشی از فقدان گزارش‌های دقیق و موثق در این زمینه است؛ تاریخ پیدایش آنان، شخصیت‌های مرتبط با این فرقه اسماعیلی و زمینه‌های جدایی قرمطی - فاطمی است. غالب تلاش‌های محققان در بازسازی تاریخ قرمطیان نخستین به دلیل ابتناء بر منابع غیراسماعیلی و عدم دسترسی یا عدم مراجعه به منابع نویافته اسماعیلی، تا حدود زیادی پراکنده و گاه متناقض است. هدف از نگارش مقاله این است که مسائل فوق‌الذکر در باب تاریخ قرمطیان نخستین، براساس ترکیبی از منابع اسماعیلی و غیراسماعیلی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که قرأت موجود از تاریخ پیدایش، سلسله‌نسب و علل جدایی میان قرمطیان نخستین و فاطمیان تا حدود زیادی نادرست و قابل - مناقشه است. شیوه پژوهش در این مقاله، تحلیل محتوا با رویکرد کیفی و گردآوری داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای صورت گرفته است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخچه مقاله:

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۸۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۸/۸۶

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۸۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۳/۰۱

کلیدواژه‌ها:

قرمطیان،

فاطمیان،

جدایی قرمطی - فاطمی،

نسب قرمطیان.

استناد: بابائی سیاب، علی. (۱۴۰۵). بازنگری در تاریخ قرمطیان نخستین. پژوهش‌نامه تاریخ تشیع، ۲ (۵)، ۱-۱۵. DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.540134.1184>

[10.22034/jsh.2026.540134.1184](http://doi.org/10.22034/jsh.2026.540134.1184)

ناشر: انجمن ایرانی تاریخ اسلام.

© نویسندگان حق چاپ و حقوق کامل نشر را حفظ می‌کنند.

DOI: <http://doi.org/10.22034/jsh.2026.540134.1184>

مقدمه

شیعیان امامی پس از شهادت امام صادق (ع) به دلیل اختلاف بر سر مصادیق امامت، به شش فرقه تقسیم شدند که در آن میان، دو گروه قائل به امامت اسماعیل فرزند بزرگ امام جعفر صادق (ع) بودند: گروه نخست معتقد بودند که آن حضرت در زمان حیات خویش، فرزند بزرگش اسماعیل (م ۱۴۵ق) را به عنوان امام بعدی معرفی کرده است و مرگ اسماعیل را در زمان حیات پدرش انکار نموده و معتقد بودند که آن حضرت، مرگ اسماعیل را از روی تقیه و تنها برای حفظ جان وی از گزند دشمنان، اعلام کرده است. این گروه، به این دلیل که سلسله امامان را در اسماعیل متوقف ساخته بودند، در میان ملل و نحل نویسان به «اسماعیلیه خالصه» یا «اسماعیلیه واقفه» مشهور بودند (نوبختی، ۱۹۳۱م، ص ۵۷-۵۸). اما گروه دوم که به دلیل انتساب به رهبرشان مبارک (غلام اسماعیل بن جعفر) به «مبارکیه» موسوم بودند، ضمن اذعان به مرگ اسماعیل، پسرش محمد ملقب به «محمد مستور» (م ۱۸۱ق) را به عنوان امام برحق می دانستند (قمی، ۱۹۶۳م، ص ۸۰-۸۱). این گروه بدنه اصلی اسماعیلیان نخستین را شکل دادند.

بنا به برخی گزارش ها، محمد مستور پس از اقبال اکثر شیعیان امامی به امام موسی کاظم (ع)، مدینه را ترک نمود، به سمت مشرق رفت و زندگی مخفیانه ای را برگزید (عمادالدین ادریس، ۱۹۷۳-۱۹۷۸م، ج ۴، ص ۳۵۳-۳۵۴) و به همین جهت، به «المکتوم» ملقب شد. این ماجرا شروع دوره ای بود که اسماعیلیان قدیم آن را «دوره ستر» نامیده اند که با قدرت یابی خلفای فاطمی به پایان رسید. محمد مستور/مکتوم پس از هجرت، صاحب چهار پسر شد و در نهایت در حدود سال ۱۸۰ هجری وفات یافت (جوینی، ۱۹۱۲-۱۹۳۷م، ج ۳، ص ۳۱۱). پس از وی، مبارکیه به دو گروه تقسیم شدند: یک گروه مرگ محمد مستور را نپذیرفته و منتظر بازگشت او به عنوان مهدی موعود بودند و گروه دیگر، قائل به ادامه امامت در نسل او بودند و معتقد بودند که یکی از فرزندان وی موسوم به عبدالله که در منابع اسماعیلی از او با عنوان عبدالله اکبر یاد شده، جانشین او شده است (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۷؛ ابن عنبه، ۱۹۶۱م، ص ۲۳۴). گروه نخست، در میان ملل و نحل نویسان به قرامطیان معروف هستند و نیز به دلیل توقف بر هفت امام، نام سبعیه (هفت امامی) بر آن ها نهاده شد. در همین دوران، گروه دوم سازمان دعوت اسماعیلی را در سلمیه شکل دادند که از طریق شبکه ای از داعیان فعالیت می کرد. این سازمان پنهانی دعوت، در سال ۲۹۷ هجری به تأسیس خلافت فاطمی در آفریقه منجر شد. فاطمیان نسب خود را از طریق سلسله ای از امامان مستور به محمد بن اسماعیل می رساندند (عمادالدین ادریس، ۱۹۷۳-۱۹۷۸م، ج ۴، ص ۳۵۷-۳۶۷). طبق این روایت، محمد بن اسماعیل پیش از مرگ، پسر ارشدش عبدالله را به جانشینی خود معرفی نمود. عبدالله برای درامان ماندن از آزار عباسیان، هویت و محل زندگی خود را پنهان کرد، به طوری که، تنها یاران نزدیکش از آن مطلع بودند؛ تا اینکه پس از چند بار تغییر مکان در مناطق مختلف ایران و عراق و شام، سرانجام در هیئت یک بازرگان هاشمی اهل بصره به سلمیه (واقع در بخش مرکزی شام) رفت و در حدود سال ۲۱۲ هجری در همانجا وفات یافت (زاهد علی، ۱۹۶۳م، ج ۱، ص ۴۳). او پیش از مرگ، پسرش احمد را به جانشینی خود انتخاب کرد. پس از احمد، پسرش حسین جانشین او شد و پس از حسین نیز امامت به پسر خردسال او عبیدالله المهدی رسید که دوره او با تشکیل خلافت فاطمی در شمال آفریقا مصادف بود (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۳ به بعد).

در مورد تاریخ پیدایش، تحول و گسترده‌گی فرقه قرامطیان، هویت رهبران قرامطی، علل جدایی آنان از فاطمیان و روابط بعدی آنان با دولت فاطمی، گزارش‌های متعدد و گاه متضادی وجود دارد که عمدتاً مبتنی بر گزارش ابن رزام است (نک. دفتری، ۱۳۷۶، ص ۱۳۸؛ غالب، ۱۹۶۴م، ص ۳۳۶-۳۳۸؛ ابن ندیم، ۱۳۴۶، ص ۳۴۹ و ۳۵۲-۳۵۴؛ دیلمی، ۱۹۳۹م، ص ۲۱؛ قاضی نعمان، ۱۹۷۰م، ص ۴۵ و ۴۷؛ نظام‌الملک، ۱۳۴۷، ص ۲۸۲-۳۰۵؛ گردیزی، ۱۳۴۷، ص ۱۴۸-۱۴۹؛ میرخواند، ۱۳۳۸، ج ۴، ص ۴۰-۴۲؛ ناصرخسرو، ۱۳۳۸، ص ۱۳۱ و ۱۳۵). حلقه مبهم و تردیدآمیز روایت موجود از تاریخ اسماعیلیان در دوره ستر، سؤالات این پژوهش را به این صورت شکل می‌دهد: تاریخ دقیق پیدایش قرامطیان چه زمانی است؟ هویت نخستین رهبران قرامطی چیست؟ رابطه قرامطیان با مرکز دعوت فاطمی در سلمیه چگونه بوده است؟ و علل شقاق در دو شاخه قرامطی - فاطمی چه بوده است؟

هدف از نگارش این مقاله، ارائه پاسخی درخور به سؤالات فوق‌الذکر است. علی‌رغم تحقیقات متعددی که در این زمینه وجود دارد، تاکنون پاسخ روشن و مستدلی به سؤالات فوق، داده نشده است و روایات موجود تا حدود زیادی قابل مناقشه است. لویی ماسینیون در مقاله‌ای با عنوان «قرامطیان»، میخائیل یان‌دوخویه در مقاله‌ای با عنوان «قرامطیان»، ویلفرد مادلونگ در مقاله‌ای با عنوان «قرامطی» و نیز در کتاب «فرقه‌های اسلامی» و ساموئل استرن در مقاله‌ای با عنوان «قرامطیان و اسماعیلیان» به این موضوع پرداخته‌اند. در میان محققان مسلمان نیز، عارف‌تامر در کتاب «اسماعیلیه و قرامطیان در تاریخ»، فرهادی دفتری در کتاب «تاریخ و عقاید اسماعیلیه»، عبدالله ناصری طاهری در کتاب «فاطمیان در مصر» و حسینعلی ممتحن در کتاب «نهضت قرامطیان»، هر کدام به تحقیق پیرامون تاریخ و عقاید قرامطیان پرداخته‌اند. نقد نظرات این محققان در متن مقاله، به فراخور بحث مورد بررسی و نقد علمی قرار می‌گیرد. لذا، جهت پرهیز از اطاله کلام، به نقد این آثار و آثار مشابه پرداخته نمی‌شود. به‌طورکلی، جنبه نوآورانه و وجه تفاوت مقاله حاضر با تمام آثار پیشینی که در باب قرامطیان نگاشته شده است، عبارت است از: بازسازی تاریخ قرامطیان نخستین، نسب آنان و علل جدایی قرامطی - فاطمی براساس ترکیبی از منابع اسماعیلی و غیراسماعیلی. محققان فوق‌الذکر، حتی کسانی چون فرهاد دفتری، رئیس پیشین مؤسسه مطالعات اسماعیلی در لندن، علی‌رغم دسترسی به طیف وسیعی از منابع اسماعیلی؛ تاریخ قرامطیان را براساس منابع اهل سنت بازسازی کرده‌اند. بنابراین، با مطالعه تحقیقات پیشین در باب قرامطیان، کمابیش اطلاعات تاریخی مشابهی درباره این فرقه عرضه شده است که بیانگر تناقض موجود در منابع غیراسماعیلی است که در متن این مقاله به چالش کشیده می‌شود. به‌طورکلی، مراجعه همزمان به منابع اسماعیلی که تا یک قرن اخیر از دسترس پژوهشگران خارج بوده، دریچه‌های تازه‌ای از حقائق تاریخی را به‌روی محققان این حوزه خواهد گشود. منابعی که مورد استفاده جدی محققان پیشین قرار نگرفته است.

۱. تاریخ پیدایش قرامطیان

بسیاری از مورخان مانند ابن‌آبیک دواداری (۶۴۶ ق)، ذهبی (۷۴۸ ق)، مقریزی (۸۴۵ ق)، ابن‌خلدون (۸۰۸ ق) و به تبع آن‌ها، بیشتر محققان حوزه مطالعات اسماعیلی مانند: لویی ماسینیون^۱، ویلفرد مادلونگ^۲، عارف‌تامر،

^۱. Louis Massignon

^۲. Wilferd Madelung

ساموئل استرن^۱، فرهاد دفتری، عبدالله ناصری طاهری، ظهور قرمطیان در تاریخ اسلام را به شخصی موسوم به حمدان قرمط در حوالی سال ۲۶۰ هجری نسبت داده‌اند (ابن‌آبیک دواداری، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۴۶؛ استرن، ۱۳۶۸، ص ۲۶-۳۱؛ مادلونگ، ۱۳۶۸، ص ۳۸). این ادعا، بر پایه برخی قرائن تاریخی قابل مناقشه است. به عنوان مثال، فضل‌بن‌شاذان نیشابوری فقیه امامی (۲۶۰ ق)، ردیه‌ای در باب قرمطیان با عنوان «الرد علی القرمطیان» نوشته‌است که نشان می‌دهد نقطه آغاز فعالیت قرمطیان را باید سال‌ها قبل از این تاریخ دانست، زیرا به‌طوری طبیعی، در زمان نگارش این کتاب، جریانی مشهور به نام قرمطیان در جهان اسلام وجود داشته که ردیه‌هایی بر آن نوشته‌اند. بنابه گفته ویلفرد مادلونگ؛ در صورت صحت این تاریخ، احتمالاً کنیه حمدان قرمط مشتق شده از نام فرقه بوده‌است نه اینکه نام فرقه برگرفته از نام وی بوده‌باشد (مادلونگ، ۱۳۶۸، ص ۳۹-۴۰). آن چه بدیهی است، اینکه در هر صورت، تاریخ ظهور قرمطیان به عنوان یک فرقه به مدت‌ها پیش از سال ۲۶۰ هجری باز می‌گردد. لذا، برای تاریخ‌گذاری دقیق‌تر زمان پیدایش این فرقه ناچاریم به طیف دیگری از منابع مراجعه نموده و به مقایسه تطبیقی آن با گزارش‌های منابع فوق‌الذکر بپردازیم. در این زمینه، گزارش‌هایی هرچند مبهم در برخی منابع تاریخی اسماعیلی وجود دارد که در صورت رمزگشایی از آن‌ها و تطبیق با گزارش منابع اهل سنت، می‌توان به درک بهتری از واقعیت رسید.

یک فرض مسلم وجود دارد و آن اینکه امام و اکثر داعیان و شخصیت‌های عالی‌رتبه اسماعیلی در دوره پیشافاطمی، به‌منظور درآمان ماندن از تعقیب و دستگیری توسط عمال حکومت؛ با نام‌ها و انساب مختلفی نامیده می‌شدند (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۷). این درحالی است که در منابع عصر فاطمی، به دلیل تغییر این شرایط سیاسی ویژه؛ معمولاً به نام و نسب واقعی افراد و داعیان اشاره شده‌است. لذا، از طریق مقایسه این دو طیف مختلف از منابع و یافتن قرینه‌ها در رخدادهای تاریخی عصر پیشافاطمی، می‌توان به نتایج دقیق‌تری از نام، انساب و تاریخ‌گذاری زمان پیدایش و تحول جنبش قرمطیان دست پیدا کرد. در منابع اسماعیلی، پیدایش دعوت اسماعیلی در منطقه کوفه به فردی موسوم به أبو محمد کوفی نسبت داده شده‌است. تاریخ شروع این دعوت، چند سال پس از مرگ محمد بن اسماعیل عنوان شده‌است (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۷). باتوجه به اینکه در منابع مختلف، سال ۱۸۰ هجری به عنوان سال مرگ محمد مستور دانسته شده‌است (جوینی، ۱۹۱۲-۱۹۳۷م، ج ۳، ص ۳۱۱؛ خامه‌یار، ۱۳۹۵، ص ۱۱-۴۳)؛ به نظر می‌رسد که زمان تقریبی شروع دعوت در دهه ۱۸۰ هجری بوده‌است. احمد بن ابراهیم نیشابوری داعی و مؤلف فاطمی، در این زمینه چنین گزارش می‌دهد:

«زمانی که امام [از منظر پیروان] پنهان شد، داعیان در حیرت ماندند و بزرگان‌شان که هفت نفر بودند از جمله أبو غفیر، أبو سلمه، أبو الحسن بن الترمذی، جیاد بن الخثعمی، أحمد بن الموصلی و أبو محمد الکوفی پدر اُبی مهزول که [بعدها] دوستانِ امامان ما از اهل بیت - سلام خدا بر آنان باد، را به قتل رساند، در شهر عسکر مُکرم گردهم آمدند ... گفتند: ما امام را از دست داده‌ایم و بدون امام نه نمازی برای ماست، نه روزه‌ای و نه اینکه می‌دانیم زکات‌هایمان را به چه کسی بدهیم. آنگاه با پیروان و دوستانِ امام جمع شدند و [این ماجرا را در میان گذاشتند. آن پیروان] هزینه‌ها [ی سفر] را جمع‌آوری نموده و به داعیان نامبرده در ابتدای این کتاب گفتند: «بروید به جستجوی امام در

^۱. Samuel Miklos Stern

خراسان، عراق، جزیره حران و یمن پراکنده شوید» (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۳).

نیشابوری در این گزارش، به تلاش داعیان اسماعیلی در جستجوی امامشان می‌پردازد. وی در ادامه گزارش، این امام اسماعیلی را چنین معرفی کرده‌است: «او که عبدالله اکبر بود، داعیانش را به‌صورت مخفیانه به همه شهرها فرستاد و در کسوت یک تاجر به عزل و نصب [آنان] می‌پرداخت ...» (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۷). در این گزارش، از ابومحمد کوفی داعی به‌عنوان یکی از دعیان اصلی اسماعیلی نام برده‌شده‌است که به‌همراه شش داعی دیگر، به جستجوی امام اسماعیلی پرداختند. لذا، این شخص اولین داعی فاطمی در منطقه عراق در زمان مرگ محمد مستور و آغازگر دعوت پنهان اسماعیلی است. به‌نظر می‌رسد این شخص با همان شخصیت مورد اشاره در منابع اهل سنت یعنی حمدان قرمط، تطابق داشته‌باشد.

منابع غیر اسماعیلی، به‌دلیل فقدان منبع خبری دقیق در این زمینه، حوالی سال ۲۶۰ هجری، را به‌عنوان سال آغاز دعوت عنوان کرده‌اند. در حالی که، از طریق تطبیق گزارش‌ها مشخص می‌شود که دوره زمانی دقیق‌تر فعالیت این داعی اسماعیلی در منطقه عراق در ربع پایانی قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری بوده‌است. لذا، شروع دعوت قرمطیان که در ابتدا جریانی یکپارچه از دعوت اسماعیلی بوده‌است، به بیش از نیم قرن قبل‌تر از تاریخ مورد اشاره در منابع اهل سنت، باز می‌گردد.

نکته دیگری که در نقل قول‌های فوق می‌توان به آن اشاره نمود این است که در منابع عصر فاطمی از ابومحمد کوفی با عنوان پدر ابی مهزول، یاد شده‌است که بعدها علیه عبیدالله المهدی وارد جنگ شد و بسیاری از شیعیان او را به‌قتل رساند. بنا به تصریح نیشابوری، این ابومهزول به‌همراه دو برادر دیگرش ابوالقاسم و ابوالعباس فرزندان داعی کوفه (ابومحمد) بوده‌اند که پس از مرگ پدرشان توسط ابوالحسین - داعی الدعاه مهدی - از دعوت کوفه برکنار شدند (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۸-۳۹). از افراد فوق‌الذکر، به‌عنوان رهبران جنبش قرمطیان در شام، در منابع متعدد اهل سنت، به‌ترتیب با نام‌های یحیی ملقب به صاحب‌الناقه/ صاحب‌الجمل و حسن ملقب به صاحب‌الخال/ صاحب‌الشامه، یاد شده‌است (ذهبی، ۱۴۰۹، ج ۲۱، ص ۴۶؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۴۴۱). قیام این دو فرد علیه تشکیلات مهدی فاطمی، بنابه تصریح منابع اسماعیلی و غیر اسماعیلی در حوالی سال ۲۸۶ هجری بوده‌است (ابن‌منصور الیمین، ۱۹۵۲م، صص ۱۲؛ ابن‌آبیک دواداری، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۶۶-۶۸). تعبیر «جوان زیرک» که نیشابوری در مورد ابوالقاسم (صاحب‌الناقه) در سال قیام وی به‌کار می‌برد (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۴۱) حاکی از جوان بودن این شخصیت قرمطی است. از طرف دیگر، فاصله زمانی میان حضور ابومحمد کوفی به‌عنوان داعی فاطمیان در عراق تا ظهور قریمیان شام، همگی حاکی از آن است که رهبران قرمطی در شام نمی‌توانند فرزندان ابومحمد کوفی باشند. بنابراین، اگر گزارش نیشابوری را درست قلمداد کنیم، احتمال می‌رود که منظور نویسنده از فرزند؛ فرزندزاده باشد. برای حل این مسئله، می‌توان از گزارش منابع اهل سنت کمک گرفت. بیشتر منابع اهل سنت، رهبران قرمطی در شام را فرزندان زکریه بن مهرویه دانسته‌اند (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۴۴۱-۴۴۲). به احتمال زیاد، این نام، نام مستعار داعی اصلی فاطمی در منطقه عراق پس از مرگ ابومحمد کوفی بوده‌است. قرائنی در تأیید این موضوع که فردی با نام مستعار زکریه احتمالاً فرزند ابومحمد کوفی بوده‌است، وجود دارد و آن اینکه طبق گزارش

نیشابوری در کتاب «استتارالامام» و نیز داعی عمادالدین ادریس؛ فرزندان ابومحمد کوفی ادعای جانشینی پدرشان را داشتند (عمادالدین ادریس، ۲۰۰۶م، ص ۱۴۵). این ادعا حاکی از آن است که تا آن زمان، منصب داعی مطلق در میان فرزندان ابومحمد کوفی بوده است. بنابراین، اگر گزارش منابع اهل سنت را با اندکی تسامح درمورد نام مستعار زکویه بن مهرویه به عنوان پدر رهبران قرمطی در شام بپذیریم، به احتمال زیاد، وی یعنی زکویه بن فرزند ابومحمد کوفی بوده است (مقریزی، ۱۴۲۷ق، ج ۳، ص ۱۶۶). متأسفانه، نام واقعی این شخص در منابع اسماعیلی ذکر نشده و در هاله‌ای از ابهام قرار دارد. باوجوداین، اشاره به وجود چنین شخصیتی به عنوان پدر رهبران قرمطی در شام در منابع غیراسماعیلی، این نقیصه را در منابع اسماعیلی برطرف می‌سازد. بنابراین، ترتیب رهبری قرمطیان باتکیه بر شاخه شام را می‌توان به این صورت بازسازی نمود: ابومحمد کوفی، سپس فرزند یا فرزندزاده وی با نام مستعار (زکویه بن-مهرویه)، سپس فرزندان زکویه یعنی یحیی ملقب به ابوالقاسم (صاحب‌الناقه/ صاحب‌الجمل) و حسن ملقب به ابومهرزول (صاحب‌الخال/ صاحب‌الشامه). تاریخ شروع دعوت قرمطی نیز در ربع پایانی قرن دوم هجری توسط ابومحمد کوفی و جدایی قرمطیان از فاطمیان در سال ۲۸۶ هجری به رهبری صاحب‌الخال/ صاحب‌الشامه و نهایتاً تاریخ زوال قرامطه شام در سال ۲۹۴ هجری همزمان با مرگ صاحب‌الخال بوده است (الیمانی، ۱۴۰۱ق، ص ۱۴۴).

۲. نسب نخستین رهبران قرمطی

نخستین رخداد پس از جدایی قرمطی-فاطمی در سال ۲۸۶ هجری، اقدام نظامی قرمطیان در شام است که برای اولین بار چهره خشونت‌آمیز آنان را در جهان اسلام به نمایش گذاشت. در مورد نسب و هویت فرماندهان قرمطی در شام، نظرات مختلفی در منابع وجود دارد. همان‌طور که گفته شد، برخی منابع آنان را فرزندان زکویه بن مهرویه می‌دانند و اطلاعاتی که در منابع غیراسماعیلی در این زمینه ارائه می‌شود، متفاوت و گاه متناقض است. این مسئله، حاکی از ماهیت فوق‌سری دعوت اسماعیلی است که سبب عدم اشاعه اطلاعات صحیح در مورد آنان در بین مورخان غیراسماعیلی شده است (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۴۴۱-۴۴۲؛ ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ص ۴۶-۴۷؛ مقریزی، ۱۴۲۷ق، ج ۳، ص ۱۶۶). نظر دوم، قائل به نسب علوی برای آنهاست و آنان را از نوادگان محمد مستور می‌دانند (مقریزی، ۱۴۲۷ق، ج ۳، ص ۱۶۶؛ مقریزی، همان، ج ۳، ص ۱۶۶؛ همان، ج ۵، ص ۳۷۲)^۱ و نظر سوم که در منابع اسماعیلی انعکاس یافته است، آنان را از نسل ابومحمد الکوفی، داعی فاطمیان در عراق دانسته شده‌اند (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۸-۳۹). در ابتدای این مقاله، چنین گفته شد که قرمطیان شام، فرزندان زکویه بن مهرویه داعی کوفه بودند که نام اصلی وی در منابع اسماعیلی ذکر نشده است. نام زکویه احتمالاً از باب تقیه و نامی مستعار بوده است. کشمکش فرزندان زکویه با عبیدالله‌المهدی، به منظور تثبیت در جایگاه پدرشان به عنوان داعی کوفه، حاکی از آن است که این منصب تا آن زمان در میان پدران‌شان موروثی بوده است. بر همین اساس، چنان‌که گفته شد،

^۱ میخائیل یان‌دوخویه معتقد است که فرزندان زکویه در ابتدا خود را از نوادگان محمد بن اسماعیل و امام منتظر معرفی کردند که به دلیل عدم استقبال قرامطه بحرین، از ادعای خویش برگشتند (دخویه، ۱۳۷۱، ص ۴۲). ویلفرد مادلونگ نیز بر این مسئله که قرامطه شام ادعای انتساب به محمد بن اسماعیل داشتند و خود را فاطمیون می‌نامیدند، صحه می‌گذارد (مادلونگ، ۱۳۶۸، ص ۳۸). به نظر می‌رسد که گزارش این دو مستشرق تحت تأثیر آشنایی حاکم بر منابع غیراسماعیلی بوده و در برهه‌ای از تاریخ اسماعیلی قادر به تفکیک میان دو شاخه قرمطی و فاطمی نیستند.

این شخص با نام مستعار زکریه بن مهرویه، فرزند یا فرزند زاده داعی أبو محمد کوفی بوده است. هر چند در مورد اسامی واقعی آن‌ها، تردید وجود دارد و گزارش منابع در این مورد سرشار از تناقض است، اما آن‌چه اهمیت دارد و بر درستی استدلال فوق صحنه می‌گذارد این است که در همه منابعی که سه نظر فوق در آن‌ها انعکاس یافته است، اعمال مشابهی به قرمطیان شام نسبت داده شده است که نشان می‌دهد همه آن منابع به شخصیت‌های واحدی اشاره داشته‌اند و تنها تفاوت در ذکر اسامی و انساب آن‌هاست (ابن آیبک دواداری، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۷۱-۷۲؛ ذهبی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ص ۴۶-۴۷؛ نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۹). بنابراین، در بازسازی کلی تاریخ قرمطیان نخستین، نمی‌توان نظر هیچ‌کدام از منابع را به طور مطلق صحیح دانست، بلکه حقیقت در لابلای گزارش‌های منابع مختلف نهفته است که تنها از طریق بررسی تطبیقی روایات بر ما آشکار می‌شود.

۳. علل جدایی قرمطی - فاطمی

بر اساس گزارش منابع متقدم، به طور کلی چهار دیدگاه اصلی در مورد علل جدایی قرمطی - فاطمی مطرح شده است:

دیدگاه نخست: بر اساس گزارش برخی منابع اهل سنت و بنا بر یک نظر رایج در بین محققان جدید؛ در سال ۲۸۶ هجری، حمدان قرمط تغییراتی را در فرامین صادره از سلمیه مشاهده نمود که حاکی از یک تحول اعتقادی بود که در نتیجه آن رهبر اسماعیلی مستقر در سلمیه ضمن حذف نام محمد بن اسماعیل از سلسله مراتب دعوت، مدعی امامت برای خود بود. این مسئله باعث شد تا رؤسای قرمطی بیعت خود را با جریان مرکزی از هم بگسلند. قبل از این ادعا، رهبران اسماعیلی سلمیه برای خود مقام «حجت» قائل بودند که در حکم رابط میان امام غایب و مردم بود (الشهرستانی، ۱۹۶۸م، ص ۱۹۲؛ ابن منصور الیمین، ۱۹۵۲م، ص ۱۲، ۶۰ و ۱۱۹). این اصلاح اعتقادی، جریان اسماعیلی را به دو گروه تقسیم کرد: یک گروه بر اعتقادات قدیم خود پافشاری می‌کردند که همان قرمطیان بودند و گروه دیگر، نظام اصلاحی جدید را پذیرفتند. قرمطیان عراق که اینک پس از مرگ حمدان و عبدان، توسط عیسی بن موسی رهبری می‌شدند (ابن اثیر، ۱۳۸۵، ج ۸، ص ۱۸۶؛ دیلمی، ۱۹۳۹م، ص ۲۰) و نیز قرمطیان بحرین به رهبری ابوسعید جنابی در گروه مخالفان فاطمیان قرار داشتند. در مقابل، جامعه اسماعیلی یمن به جریان اصلاحی جدید پیوست و سنگ بنای خلافت فاطمی در شمال آفریقا با مشارکت داعیان این منطقه نهاده شد (قاضی نعمان، ۱۹۷۰م، ص ۵۴-۲۵۸). عارف تامر، ساموئل استرن، ویلفرد مادلونگ، عبدالله ناصری طاهری و غیره، از جمله محققانی هستند که چنین دیدگاهی را مطرح می‌کنند (تامر، ۱۳۷۷، ص ۱۶۲، ۱۹۰؛ همو، ۱۹۹۱م، ج ۱، ص ۱۵۲؛ استرن، ۱۳۶۸، ص ۳۱؛ مادلونگ، ۱۳۷۷، ص ۱۵۷؛ ناصری طاهری، ۱۳۷۹، ج ۱، ص ۲۷ و ۸۴).

غالب محققانی که قائل به این دیدگاه هستند، جریان قرمطی - فاطمی را در آغاز کار یک جریان واحد می‌دانند که قائل به مهدویت محمد بن اسماعیل بوده و امام اسماعیلی سلمیه را «حجت» یا «باب» او می‌دانستند. این جریان یکپارچه دعوت نهایتاً در زمان عییدالله المهدی چهارمین حجت امام غایب در سلمیه، با ادعای امامت وی برای خود و امامان مستور پیش از خود در سال ۲۸۶ هجری به یکباره از هم گسست و فرقه مبارکیه یعنی همان قائلان به امامت محمد مستور که پس از مرگ وی در اذهان عمومی جهان اسلام به قرمطی مشهور بودند، به دو شاخه تقسیم

شد: شاخه نخست همان قرمطیان بودند که بر عقیده خود مبنی بر مهدویت محمد مستور پای فشردند؛ و شاخه دوم یا همان فاطمیان که قائل به ادامه امامت در نسل محمد مستور بودند که اینک پس از چهار نسل از امامان پنهان، دور جدیدی از حضور امام در جامعه با ظهور عبیدالله المهدی آغاز شده بود. صرف نظر از گزارش منابع اسماعیلی که این عقیده را به چالش می کشد و در ادامه به طور مفصل به آن خواهیم پرداخت؛ براساس گزارش برخی منابع اهل سنت، نیز این عقیده قابل مناقشه است. از جمله اینکه، براساس گزارشی از مقریزی، اسماعیلیان یا همان قرمطیان پیش از ظهور عبیدالله المهدی، در تشکیلات پنهانی دعوت، به امامت فردی از آل رسول خدا یعنی محمد مستور دعوت می کردند (مقریزی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۵۵). بدیهی است که این اشاره به نام محمد مستور به دلیل غیبت یا مرگ وی صورت گرفته است، زیرا عباسیان به او دسترسی نداشتند و خطری وی را تهدید نمی کرد. این استراتژی به احتمال زیاد توسط مرکزیت دعوت اسماعیلی در سلمیه و به منظور حفظ جان امامان مستور طراحی شده بود که از طریق تعدادی از داعیان اصلی با پیروان در ارتباط بودند. در مورد تحول اعتقادی فاطمیان نیز روایات منابع اهل سنت از جمله روایت مقریزی با ابهامات زیادی همراه است که تحلیل فوق را تأیید می کند. مقریزی در ابتدا تصریح می کند که عبدان به نام محمد مستور دعوت می کرد. این فرد که داماد رئیس دعوت کوفه بود، از طرف وی، به سلمیه فرستاده می شود تا از تحول اعتقادی در تشکیلات اسماعیلی اطلاع حاصل کند. عبدان پس از تأیید ادعای امامت عبیدالله المهدی که منجر به قطع ارتباط قرمطیان با سلمیه شد، بدون دلیل خاصی توسط داعی کوفه به قتل رسید. این اقدام داعی کوفه و نیز ادعای بعدی فرزندان وی در انتساب به محمد بن اسماعیل و تلاش برای دعوت به نام خودشان و نیز قتل و کشتار در شام، همگی حاکی از یک اختلاف آشکار بر سر قدرت میان قرامطه عراق با مرکزیت دعوت در سلمیه است (مقریزی، ۱۴۱۶ق، ج ۱، ص ۱۶۸ به بعد). در منابع فاطمی نیز ضمن اشاره به این موضوع، دلیل برکناری فرزندان داعی کوفه از مقام پدرشان، قتل شوهر خواهرشان (= عبدان) عنوان شده است (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۸).

دیدگاه دوم به یکپارچگی دو گروه اسماعیلی قرمطی - فاطمی در دوره قبل و بعد از ظهور دولت فاطمی معتقد است. میخائیل یان دوخویه از نخستین شرق شناسان این حوزه بر روابط نزدیک این دو گروه تأکید می کند و معتقد است که قرمطیان همچنان تحت امر فاطمیان بوده و بعد از هماهنگی با خلیفه فاطمی دست به اقدامات خود می زده اند (دخویه، ۱۳۷۱، ص ۴۲-۴۳). لویی ماسینیون، حسن ابراهیم حسن و طه. شرف هم این نظر را تأیید می کنند. فرهادی دفتری تحقیق و اظهار نظر در این زمینه را به دلیل اندک بودن منابع در مورد قرمطیان، مخفیانه بودن دعوت ایشان و نیز از میان رفتن منابع مربوطه، امری دشوار می داند (دفتری، ۱۳۷۶، ص ۱۹۲-۱۹۳)، این در حالی است که شواهد و قرآن تاریخی قابل اتکایی در تأیید یا رد این ادعا وجود دارد که از طریق تحلیل تطبیقی منابع اسماعیلی و غیر اسماعیلی امکان پذیر است. میخائیل یان دوخویه در مقاله ای با عنوان «قرمطیان»، ضمن اشاره به وجه تسمیه فاطمیان و اسماعیلیان، رد نسب علوی آن ها و انتساب آنان به مذهب کهن ایرانیان؛ اقدامات نظامی قرمطیان را به دستور اربابان فاطمی خود می داند (دخویه، ۱۳۶۸، ص ۷۰). لویی ماسینیون نیز ضمن تأیید تابعیت قرمطیان از خلافت فاطمی، حتی فروپاشی نهایی آنان را نیز به خواست خلیفه فاطمی می داند (ماسینیون، ۱۳۶۸، ص ۷۹). او ضمن روایت منقولاتی پر از ابهام و تناقض از منابع، در این زمینه چنین می نویسد: «حمدان، نهضت

قرمطیان را در مجاورت شهر واسط شروع کرد. او در سال ۲۷۷ هـ برای هواداران خود که داوطلبانه نوعی صندوق مالی تعاونی ایجاد کرده بودند، در شرق کوفه دارالهیجره‌ای ساخت ... عبدان (متوفی ۲۸۶ق) شوهر خواهر حمدان که نویسنده کتابی در خصوص آداب ورود به سلک قرمطیان بود، در کنار او قرار داشت. چنین می‌نماید که هر دوی این افراد از رهبرانی تمثیّت می‌کردند که هویتشان معلوم نبود و در سواد زندگی می‌کردند. یعنی صاحب‌الظهور که گفته می‌شد حمدان را منصوب کرده و صاحب‌الناقه که عبدان را از کار برکنار کرد و به جای او، زکریه دندانی را گماشت. زکریه در سال ۲۸۸ هـ در بیابان سوریه، ظهور قرمطیان را بین قبیله بنوعلیص اعلام داشت و ادعا نمود که رهبرشان صاحب‌الناقه است که با نام اسماعیلی ابو عبد الله محمد با سلسله فاطمی همراه می‌باشد. او در سال ۲۸۹ هـ در محاصره دمشق کشته شد و برادرش صاحب‌الخال که با نام ابو عبد الله احمد معروف بود، جانشین او گردید و او هم در سال ۲۹۱ هـ در بغداد دستگیر شد و به قتل رسید. نهضت قرمطیان که در بین‌النهرین سفلی با خون و خشم آغاز شده بود با مرگ زکریه و در خلال تحولات سیاسی سال ۲۹۴ هـ از تکاپو افتاد. از سوی دیگر، نهضت قرمطیان در احسای بحرین تقویت شد و صاحب‌الناقه، ابوسعید حسن بن بهرام جنابی را در سال ۲۸۱ هـ به عنوان نماینده و داعی خود بدانجا گسیل داشت ...» (ماسینیون، ۱۳۶۸، ص ۸۱، ۸۴-۸۵).

ضعف مهم این دیدگاه، اتکای صرف آن بر استنباط شخصی محققان و فقدان سند تاریخی موثق در تأیید ادعاهاست. استدلال این گروه این است که دولت فاطمی به منظور درامان ماندن از عواقب ناشی از بدنامی قرمطیان در افکار عمومی که ناشی از برخی اقدامات خارج از عرف دینی این گروه بود، هرگونه ارتباط عقیدتی و سیاسی خود را با آنان کتمان می‌کرد. با وجود این، استفاده از نیروی قرمطیان به عنوان یک بازوی قدرت در مناطق عراق، بحرین و فارس همواره در اولویت سیاسی آن‌ها قرار داشته است و در نهایت هم، زمانی که دیگر نیازی به آنان نداشتند، زمینه‌های سقوط آن‌ها را فراهم کردند. البته در تأیید این دیدگاه، برخی شواهد تاریخی وجود دارد که هیچ‌کدام از محققان فوق‌الذکر، اشاره‌ای به آن‌ها نکرده‌اند. به عنوان مثال، یکی از معدود قرائن تاریخی که سبب شده است برخی مورخان و مردم آن زمان گمان کنند که قرامطه شام از جانب عبید الله المهدی قیام کرده‌اند، این بود که قبایل بنی‌علیص با صاحب‌الجمال - رهبر قرمطی - با عنوان فاطمیان بیعت کرده بودند (ابن‌آبیک دواداری، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۶۶-۶۸)، زیرا قرمطیان در ابتدا و برای جلب حمایت قبایل، خود را به دروغ کارگزاران مهدی معرفی کرده بودند؛ زیرا این قبایل پیش از ورود قرمطیان، به واسطه دعوت ابوالحسن - داعی الدعاة مهدی - به اسماعیلیان گرایش پیدا کرده بودند (نیشابوری، ۱۴۰۲، صص ۴۱ به بعد). ابن‌آبیک دواداری نیز می‌نویسد که برخی قبایل شام با قرمطیان با عنوان فاطمیان بیعت کردند (ابن‌آبیک دواداری، ۱۴۲۲ق، ج ۶، ص ۶۶-۶۸). البته، اختلاف و تناقض موجود در گزارش‌های منابع مختلف اهل سنت در مورد نام و انساب شخصیت‌های قرمطی در شام آن‌چنان زیاد است که این اندیشه را به ذهن متبادر می‌کند که شاید قرامطه شام علی‌رغم قیام آشکار و به خاک و خون کشیدن شام، همچنان رگه‌هایی از سیاست پنهان‌کارانه را در دستور کار داشتند (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳، ج ۳، ص ۴۴۱-۴۴۲؛ ابن‌عدیم، بی‌تا، ج ۲، ص ۹۳۲). شاید بر همین اساس، چنین به نظر برسد که آنان در حقیقت دست‌نشانده دولت فاطمی بوده‌اند و اقدامات آنان به عنوان بخشی از سیاست عبید الله المهدی در مسیر کسب قدرت تلقی شود. سیاستی که به دنبال ایجاد

آشوب در شام بود؛ تا برنامه‌های او برای کسب قدرت در مغرب اسلامی با مزاحمت کمتری از سوی خلافت عباسی مواجه گردد.

دیدگاه سوم در مورد روابط فاطمیان با قرمطیان، دیدگاه رسمی دولت فاطمی است. مورخان رسمی دولت فاطمی برخلاف دو دیدگاه فوق‌الذکر، روایت سومی از علت جدایی قرمطی-فاطمی و روابط میان این دو گروه اسماعیلی ارائه می‌دهند. براساس این دیدگاه که تاحدودی پراکنده و گاه متناقض است، علت اصلی شقاق جریان قرمطی از جریان فاطمی، ایجاد برخی تغییرات در سازمان سیاسی دعوت اسماعیلی در سلمیه به‌ویژه در عزل و نصب داعیان بوده است نه ادعای امامت عبیدالله‌المهدی (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۸-۳۹). درواقع، این دیدگاه با دو دیدگاه قبل دارای این وجه اشتراک است که اسماعیلیان در آغاز یک جریان سیاسی-اعتقادی مشترک را تشکیل می‌دادند، با این تفاوت که در دو دیدگاه نخست که عمدتاً متکی بر منابع اهل سنت است، این وجه اشتراک، در عقیده به مهدویت محمدبن اسماعیل و حجت بودن نماینده او در سلمیه است که به مثابه حلقه ارتباط با امام غایب و مجری سیاست‌های دعوت بوده است. اما در دیدگاه دولت فاطمی، این عقیده به وضوح دیده می‌شود که از همان آغاز یعنی کمی پس از غیبت محمدمستور، امامت یکی از فرزندان وی با نام عبدالله برای هفت داعی اصلی این فرقه محرز گشته است. براساس این گزارش، تمامی داعیان در جزایر هفت‌گانه، زیر نظر تشکیلات پنهانی اسماعیلی در سلمیه و به نام امام‌مستور سلمیه دعوت می‌کردند (نیشابوری، ۱۴۰۲، ص ۳۷ به بعد). براساس این دیدگاه، به نظر می‌رسد که تأکید داعیان بر نام امام غایب یعنی محمدبن اسماعیل در میان پیروان، بیشتر به منظور حفظ جان و موقعیت امام‌مستور یعنی عبدالله‌بن محمد و اخلافتش بوده است. بنابراین، به نظر می‌رسد که مسئله تحول عقیدتی فاطمیان و عدم پذیرش آن از سوی داعیان عراق؛ مانند ادعای نسب غیرعلوی فاطمیان، موضوعی ساخته شده توسط مخالفان این فرقه و در رأس آن‌ها، ابن‌رزام باشد که به دلیل فقدان منابع موثق راجع به مسائل داخلی اسماعیلیان پیشافریقیه، به شکل وسیعی در گزارش مورخان بعدی نیز انعکاس یافته است.

دلیل مهم‌تری که می‌تواند در ورای برکناری فرزندان داعی کوفه از جانشینی پدرشان توسط عبیدالله‌المهدی نهفته باشد، جلوگیری وی از موروثی شدن قدرت در بین آن‌ها بوده است. این افراد از زمان عبدالله‌اکبر، نخستین امام‌مستور فاطمی، در منطقه عراق ریاست دعوت را برعهده داشتند. آنان پس از جدایی از فاطمیان، به پستوانه همین سابقه نفوذ طولانی مدت در منطقه عراق توانستند یک جریان سیاسی-اعتقادی را علیه آنان ایجاد کنند. جریانی که به قرمطیان نامبردار شد. البته نام قرمطی تا پیش از این ماجرا نیز بر اسماعیلیان اطلاق می‌شد، اما از این زمان به بعد مختص به اسماعیلیانی شد که دارای اختلافات سیاسی-اعتقادی با دولت فاطمی بودند. لذا از دید منابع دوره فاطمی، این شقاق دارای جنبه سیاسی و نه اعتقادی بود که در ادامه وارد نزاع عقیدتی و طرح موضوع مهدویت محمدمستور به عنوان هفتمین و آخرین امام اسماعیلی شد. لذا، اختلاف اعتقادی مبنی بر مهدویت محمدمستور و عدم ادامه امامت در فرزندان وی به نوعی حاصل این شقاق بر سر قدرت بود که منابع دوره فاطمی نیز بر آن تأکید می‌کنند. از این زمان به بعد، فاطمیان راه خود را از قرمطیان جدا کردند و در پاسخ به برخی ادعاها در همان زمان که قرمطیان را دست‌نشانده دولت فاطمی قلمداد می‌کرد؛ منابع تاریخی دوره فاطمی، وجود چنین رابطه‌ای را نفی کرده‌اند و در

برخی منابع، حتی هرگونه شناخت فاطمیان از رهبران قرامطی را نیز منکر شده‌اند (الیمانی، ۱۴۰۱ق، ص ۶۶). این ادعای دوم، بیشتر از آن که واقعیت داشته باشد، حاکی از تلاش دولت فاطمی از هرگونه انتساب قرامطیان به ایشان است که در آن زمان در جهان اسلام چهره‌ای منفور از خود به نمایش گذاشته بودند (تامر، ۱۹۹۱م، ج ۱، ص ۱۴۹). البته شواهد و قرائن کافی نیز در منابع در رد این انتساب وجود دارد که از مهمترین آن‌ها می‌توان به کشتار خویشاوندان عیدالله المهدی در سلمیه توسط رهبر قرامطه شام اشاره نمود.

دیدگاهی چهارم و البته شاذ نیز وجود دارد که مطابق آن، قرامطیان نه جزء اسماعیلیان بلکه گروهی مستقل و ناراضی از حکومت بودند که در راه رسیدن به اهداف استقلال طلبانه و رهایی از سلطه حکومت جبار، گاهی خود را به اسماعیلیان و فاطمیان نزدیک می‌کردند و گاهی نیز به حمایت از عباسیان که دشمن فاطمیان بودند، برمی‌خاستند. حسینعلی ممتحن در کتاب «نهضت قرامطیان»، ضمن نقل نظرات محققانی مثل برناردلویس، ادموندباسورث، کازانووا، پطروشفسکی، فیلپ‌حتی، آدام‌متز، علی اکبر دهخدا، علی اکبر فیاض و جلال‌الدین همایی، در مورد قرامطیان و رابطه آنان با دولت فاطمی که ذیل دو دیدگاه نخست مطرح شده، در سطور بالا دسته‌بندی می‌شوند، این دیدگاه چهارم را مطرح می‌کند (ممتحن، ۱۳۷۱، ص ۲۷۶-۲۸۱).

۴. نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهند که تنها از طریق تطبیق گزارش‌های منابع اسماعیلی و غیراسماعیلی می‌توان به درک جامعی از ابعاد مختلف تاریخ قرامطیان نخستین دست یافت. این یافته‌ها حاکی از آن است که روایت موجود درباره تاریخ پیدایش جنبش قرامطی، هویت و نسب رهبران قرامطی و علل جدایی قرامطی - فاطمی در دوره تاریخی پیش از سال ۲۸۶ هجری تا حدود زیادی دور از واقعیت‌های تاریخی و قابل مناقشه است. این روایت پذیرفته شده و غیرصحیح در میان محققان جدید حوزه مطالعات اسماعیلی، به دلیل اینکه مبتنی بر منابع غیراسماعیلی است، دربردارنده تناقض حاکم بر گزارش‌های این منابع است. بنابراین در این روایت، منابع نویافته دوره فاطمی و گزارش‌های موجود در آن‌ها تا حدود زیادی نادیده گرفته شده است. در این پژوهش علمی، از طریق تطبیق گزارش‌های تاریخی هر دو سنخ از منابع اسماعیلی و غیراسماعیلی و با تکیه بر استدلال‌های عقلانی نشان داده شده است که تاریخ آغاز جنبش قرامطیان را می‌توان در دهه ۱۸۰ هجری یعنی اندکی پس از مرگ محمد مستور دانست. بر همین اساس، سال ۲۶۰ هجری که در منابع غیراسماعیلی و تحقیقات جدید به عنوان سال آغاز جنبش قرامطیان نام برده شده است، مصادف با دوران داعی‌گری، شخصی با نام مستعار «زکرویه بن مهرویه» و شروع برخی تحرکات سیاسی قرامطیان در منطقه عراق به نام دعوت فاطمی است. هرچند، در این دعوت به طور آشکار نامی از امام فاطمی مستقر در سلمیه برده نمی‌شود. لذا، فرقه قرامطی، یک تشکیلات پنهانی دعوت بود که زیر نظر مستقیم رهبر آن در سلمیه، به تبلیغ مذهب اسماعیلی و جذب پیروان جدید می‌پرداخت. به عبارت بهتر، تاریخ قرامطیان در این دوره توأم با فعالیت‌های پنهان تبلیغاتی و به نوعی دوران تألیف برخی آثار مکتوب در میان داعیان این فرقه بوده است که در این میان، در منابع از شخصی با نام عبدان نام برده شده و آثاری به او نسبت داده شده است. غالب این آثار بدون نام یا بدون

اشاره به مذهب مؤلف منتشر شده است که حاکی از سر بودن فعالیت آنان است. در مورد هویت و نسب رهبران قرمطی در شام نیز از میان گزارش های ضد و نقیض منابع اسماعیلی و غیر اسماعیلی می توان این نظر را پذیرفت که شخصیت های قرمطی موسوم به «صاحب الجمل» و «صاحب الخال» فرزندان زکریه بن مهرویه داعی قرمطیان در عراق و نواده «أبو محمد کوفی» بودند که در منابع غیر اسماعیلی از وی با نام حمدان قرمط یاد شده است و زمان شروع فعالیت وی را به اشتباه در حدود سال ۲۶۰ هجری دانسته اند که احتمالاً تاریخ آشکار شدن فعالیت آنان در منطقه عراق است. نظرات دیگر از جمله اینکه آنان را از نسل محمد بن اسماعیل و در نتیجه علوی می داند، پذیرفته نیست. راجع به علل شقاق میان دو شاخه قرمطی - فاطمی، بر خلاف روایت موجود در این زمینه که علت این مسئله را تحول اعتقادی در دوره عبید الله المهدی، ادعای امامت توسط وی و حذف نام محمد مستور از سلسله مراتب دعوت می داند؛ نتایج این پژوهش علمی، نشان می دهد که این روایت بر پایه برخی شواهد و استدلال های تاریخی صحیح نبوده و علل این شقاق، نزاع سیاسی میان فرزندان داعی کوفه با مرکزیت دعوت فاطمی در سلمیه بر سر جانشینی پدرشان به عنوان داعی مطلق در منطقه عراق بوده است. این طغیان یکی از دلایل گذار دعوت فاطمی از دوره ستر به دوره کشف بوده است که پس از گذشت یازده سال منجر به تأسیس دولت فاطمیان در آفریقه شد.

منابع

- ابن آیینک دواداری، أبی بکر عبد الله بن آیینک، کنز الدرر و جامع الغرر: الجزء السادس: الدرّة المضیة فی أخبار الدولة الفاطمیة. تحقیق هانس روبرت رویمر، الطبعة الثانية، القاهرة، مکتبه المؤید، ۱۴۲۲ ق.
- ابن اثیر، علی بن محمد، الكامل فی التاریخ. بیروت: دار صادر، ۱۳۸۵ ق.
- ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد، العبر. ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۳.
- ابن عدیم، عمر بن احمد، بغیة الطلب فی تاریخ حلب. تحقیق سهیل زکار، بیروت: دارالفکر، بی تا.
- ابن عنیه، جمال الدین احمد بن علی، عمده الطالب فی أنساب آل ابی طالب. تصحیح محمد حسن آل الطالقانی، نجف: المطبعة الحیدریه، ۱۹۶۱ م.
- ابن منصور الیمین، أبو القاسم جعفر، الکشف. تصحیح رودولف اشتروتمان، بمبئی، بی نا، ۱۹۵۲ م.
- ابن ندیم، ابوالفرج محمد بن اسحاق، الفهرست. ترجمه محمدرضا تجدد، چاپ دوم، تهران: بانک بازرگانی ایران، ۱۳۴۶.
- استرن، ساموئل، قرمطیان و اسماعیلیان، نهضت قرمطیان (مجموعه مقالات). ترجمه و تدوین یعقوب آژند، بی جا، میراث ملل، ۱۳۶۸.
- بغدادی، عبد القاهر، الفرق بین الفرق. تصحیح محمد زاهد الکوثری، قونیة: مکتب نشر الثقافه الإسلامیة، ۱۳۶۷ ق.
- تامر، عارف، اسماعیلیه و قرمطیان در تاریخ. ترجمه حمیرا زمردی، بی جا، جامی، ۱۳۷۷.
- _____، تاریخ الإسلامیة. لندن: ریاض الیس للکتاب والنشر، ۱۹۹۱ م.
- جوینی، علاء الدین عطا ملک بن محمد، تاریخ جهانگشا. به اهتمام محمد بن عبد الوهاب قزوینی، لیدن، بریل، ۱۹۱۲-۱۹۳۷ م.
- خامه یار، احمد، محمد بن اسماعیل بن امام جعفر صادق علیه السلام. تهران: نشر مشعر، ۱۳۹۵.
- دخویه، میخائیل یان، قرمطیان، نهضت قرمطیان (مجموعه مقالات). ترجمه و تدوین یعقوب آژند، بی جا، میراث ملل، ۱۳۶۸.

- _____، قرمطیان بحرین و فاطمیان، ترجمه محمدباقر امیرخانی، تهران: سروش، ۱۳۷۱.
- دفتری، فرهاد، تاریخ و عقاید اسماعیلیه. ترجمه فریدون بدره‌ای، چاپ دوم، تهران: نشر فرزانه روز، ۱۳۷۶.
- دیلمی، محمدبن حسن، بیان مذهب الباطنیّه و بطلانه. ویرایش ر. اشتروتمان، استانبول: بی‌نا، ۱۹۳۹م.
- ذهبی، محمدبن احمد، تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام. تحقیق عمر تدمری، بیروت: دارالکتب العربی، ۱۴۰۹ق.
- زاهدعلی، تاریخ فاطمیین مصر. چاپ دوم، کراچی، بی‌نا، ۱۹۶۳م.
- الشهرستانی، أبو الفتح محمدبن عبدالکریم، الملل و النحل. تحقیق عبدالعزیز محمد الوکیل، قاهره: مؤسسه الحلبي و شرکاء للنشر و التوزیع، ۱۹۶۸م.
- ادریس، عمادالدین، تاریخ الخلفاء الفاطمیین بالغرب القسم الخاص من کتاب عیون الأخبار. تصحیح محمد یعلاوی، بیروت: دار-المغرب الإسلامی، ۲۰۰۶م.
- _____، عیون الأخبار و فنون الآثار. تحقیق مصطفی غالب، بیروت: دار الأندلس، ۱۹۷۳-۱۹۷۸م.
- نعمان، قاضی، افتتاح الدعوه. تحقیق وداد قاضی، بیروت، دار الثقافه، ۱۹۷۰م.
- قمی، سعدبن عبدالله، المقالات و الفرق. تصحیح محمدجواد مشکور، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۹۶۳م.
- گردیزی، ابوسعید عبدالرحی بن ضحاک بن محمود، زین الأخبار. ویرایش ع. حبیبی، تهران: بی‌نا، ۱۳۴۷.
- مادلونگ، ویلفرد، قرمطی، نهضت قرمطیان (مجموعه مقالات). ترجمه و تدوین یعقوب آژند، بی‌جا، میراث ملل، ۱۳۶۸.
- _____، فرقه‌های اسلامی، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: اساطیر، ۱۳۷۷.
- ماسینیون، لویی، قرمطیان، نهضت قرمطیان (مجموعه مقالات). ترجمه و تدوین یعقوب آژند، بی‌جا، میراث ملل، ۱۳۶۸.
- مقریزی، احمدبن علی، المقفی الكبير. تحقیق محمد یعلاوی، بیروت: دارالمغرب الاسلامی، ۱۴۲۷ق.
- مقریزی، تقی‌الدین احمدبن علی، اتعاظ الحنفی باخبار الأئمه الفاطمیین الخلفاء. تحقیق الدكتور جمال‌الدین الشیال، الجزء الأول، الطبعة الثانیه، القاهرة، لجنة احیاء التراث الإسلامی، ۱۴۱۶ق.
- ممتحن، حسینی، نهضت قرمطیان (مجموعه مقالات). تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۷۱.
- میرخواند، محمدبن خاوندشاه، روضه الصفاء، تهران: بی‌نا، ۱۳۳۸.
- ناصر خسرو، ابومعین ناصر بن خسرو بن حارث قبادیانی بلخی، خوان الاخوان. با مقدمه و حواشی ع. قویم، تهران: انتشارات کتابخانه بارانی، ۱۳۳۸.
- ناصری طاهری، عبدالله، فاطمیان در مصر. قم: پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۹.
- نظام‌الملک، ابوعلی الحسن بن علی، سیرالملوک، تصحیح ه. دارک. چاپ دوم، تهران: بی‌نا، ۱۳۴۷.
- نوبختی، حسن بن موسی، فرق الشیعه. به کوشش هلموت ریتز، استانبول: الجمعیه الشرقیه الألمانیه، ۱۹۳۱م.
- نیشابوری، احمدبن ابراهیم، استتار الامام و تفرق الدعاه فی الجزائر لطلبه. تصحیح و ترجمه و تحقیق علی بابائی سیاب، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام، ۱۴۰۲.
- _____، استتار الامام و تفرق الدعاه فی الجزائر لطلبه. کلیه الآداب، قاهره: ۱۹۳۶م.
- الیمانی، محمدبن محمد، سیره الحاجب جعفر بن علی، کلیه الآداب. قاهره: ۱۹۳۶م.

References

- al-Dhababī, M, (1409 AH/1989). *Tārīkh al-Islām wa Waḥayāt al-Mashāhīr wa al-A'lām* [The History of Islam and the Deaths of the Eminent and the Famous], edited by Omar Tadmari, Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. (In Arabic)
- al-Maqrīzī, A, (1427 AH/1987). *al-Muqaffā al-Kabīr* [The Great Muqaffa], edited by Muhammad Ya'laoui, Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. (In Arabic)
- al-Maqrīzī, T, (1416 AH/1996). *Itti'āz al-Ḥunafā' bi-Akhhbār al-A'imma al-Fāṭimīyyīn al-Khulafā'* [The Admonition of the Hanifas with the News of the Fatimid Caliphs], edited by

- Dr. Jamal al-Din al-Shayyal, Vol. 1, 2nd ed., Cairo: Committee for the Revival of Islamic Heritage. **(In Arabic)**
- al-Nawbakhti, H, (1931). *Firaq al-Shi'a* [The Sects of the Shi'a], edited by Helmut Ritter, Istanbul: al-Jam'iyyah al-Sharqiyyah al-Almaniyyah. **(In Arabic)**
- al-Shahrastānī, A, (1968). *al-Milal wa al-Niḥal* [The Book of Sects and Creeds], edited by Abdul Aziz Muhammad al-Wakil, Cairo: Al-Halabi and Co. **(In Arabic)**
- al-Yamani, M, (1936). *Sirat al-Hajib Ja'far ibn Ali*. [The Biography of the Chamberlain Ja'far ibn Ali], *Kulliyat al-Adab*, Cairo, pp. 106-125. **(In Arabic)**
- Baghdādī, A, (1367 AH/1948). *al-Furuq bayn al-Firaq* [The Differences Between the Sects], edited by Muhammad Zahid al-Kawthari, Konya: Maktab Nashr al-Thaqafah al-Islamiyyah. **(In Arabic)**
- Daftari, F, (1376 SH/1997). *Tārīkh wa 'Aqā'id al-Ismā'īliyya* [The History and Doctrines of Isma'ilism], translated by Fereydun Badraei, 2nd ed., Tehran: Farzan Rooz. **(In Persian)**
- Daylamī, M, (1939). *Bayān Madhhab al-Bāṭiniyya wa Buṭlānuhu* [Exposition of the Batinis' Doctrine and its Refutation], edited by R. Stern, Istanbul: Bina. **(In Arabic)**
- Dokhuyeh, M, (1368 SH/1989). Qaramaṭiyyān. [The Qarmatians], in *Nahḍat al-Qarāmiṭa* [The Qarmatian Movement], translated and compiled by Yaqub Azhand, n.p.: Mirath Melal. **(In Persian)**
- _____, (1371 SH/1992). *Qaramaṭiyyān-i Baḥrayn wa Fāṭimiyyān* [The Qarmatians of Bahrain and the Fatimids], translated by Muhammad Baqir Amirkhani, Tehran: Soroush. **(In Persian)**
- Gardīzī, A, (1347 SH/1968). *Zayn al-Akhhbār* [The Ornament of News], edited by A. Habibi, Tehran: Bina. **(In Persian)**
- Ibn 'Adīm, U, (1346 AH/1967). *Bughyat al-Ṭalab fī Tārīkh Ḥalab* [The Quest for Knowledge in the History of Aleppo], edited by Suhayl Zakkār, Beirut: Dār al-Fikr. **(In Arabic)**
- Ibn al-Athīr, 'A, (1385 AH/1986). *al-Kāmil fī al-Tārīkh* [The Complete History], Beirut: Dār Sādir. **(In Arabic)**
- Ibn Aybak Dawdārī, A, (1422 AH/1999). *Kanz al-Durar wa Jāmi' al-Ghurar: al-Juz' al-Sādis: al-Durra al-Maḍiyya fī Akhhbār al-Dawla al-Fāṭimiyya* [The Treasure of Pearls and the Collector of Rarities: Part Six], edited by Hans Robert Roemer, 2nd ed., Cairo: Maktabat al-Mu'ayyid. **(In Arabic)**
- Ibn Khaldūn, A, (1363 SH/1984). *al-'Ibar* [The Lessons], translated by Abd al-Muḥammad Āyatī, Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Institute for Cultural Research. **(In Persian)**
- Ibn Manṣūr al-Yaman, A, (1952). *al-Kashf* [The Unveiling], edited by Rudolf Stern, Bombay: Bina. **(In Arabic)**
- Ibn Nadīm, A, (1346 SH/1987). *al-Fihrist* [The Index], translated by Muhammad Reza Tajaddod, 2nd ed., Tehran: Bank Commerce Iran. **(In Persian)**
- Ibn 'Unbah, J, (1961). *'Umdat al-Ṭālib fī Ansāb Āl Abī Ṭālib* [The Pillar of the Seeker in the Genealogies of the Family of Abu Talib], edited by Muhammad Hasan Al-Talaqani, Najaf: al-Matba'ah al-Haydariyya. **(In Arabic)**
- Imād al-Dīn Idrīs (1973-1978). *'Uyūn al-Akhhbār wa Funūn al-Āthār* [The Eyes of News and the Arts of Traditions], edited by Mustafa Ghalib, Beirut: Dar al-Andalus. **(In Arabic)**
- _____, (2006). *Tārīkh al-Khulafā' al-Fāṭimiyyīn bi-al-Gharb* [History of the Fatimid Caliphs in the West], edited by Muhammad Ya'laoui, Beirut: Dar al-Maghreb al-Islami. **(In Arabic)**
- Juwaynī, 'A, (1912-1937). *Tārīkh-i Jahāngushā* [The History of the World Conqueror], edited by Muhammad bin Abd al-Wahhab Qazvini, Leiden: Brill. **(In Persian)**
- Khāmeiyār, A, (1395 SH/2016). *Muḥammad ibn Ismā'il ibn Imām Ja'far Sādeq* [Muhammad ibn Isma'il son of Imam Ja'far Sadiq], Tehran: Nashr-e Mesh'ar. **(In Persian)**

- Madelung, W, (1368 SH/1989). Qaramaṭī. [The Qarmatian], in *Nahḍat al-Qarāmiṭa* [The Qarmatian Movement], translated and compiled by Yaqub Azhand, n.p.: Mirath Melal. **(In Persian)**
- _____, (1377 SH/1998). *Ferqeh-hā-ye Eslāmī* [Islamic Sects], translated by Abolqasem Sari, Tehran: Asatir. **(In Persian)**
- Massignon, L, (1368 SH/1989). Qaramaṭa. [The Qarmatians], in *Nahḍat al-Qarāmiṭa* [The Qarmatian Movement], translated and compiled by Yaqub Azhand, n.p.: Mirath Melal. **(In Persian)**
- Mīr Khwānd, M, (1338 SH/1959). *Rawḍat al-Ṣafā* [The Garden of Purity], Tehran: Bina. **(In Persian)**
- Mumtahan, H, (1371 SH/1992). *Nahḍat-e Qarmatiyān* [The Qarmatian Movement], Tehran: Shahid Beheshti University Press. **(In Persian)**
- Nāserī Tāherī, ‘A, (1379 SH/2000). *Fāṭimiyyān dar Meṣr* [The Fatimids in Egypt], Qom: Research Institute of Hawzah and University. **(In Persian)**
- Nāṣir-Khusraw, A, (1338 SH/1959). *Khwān al-Ikhwān* [The Table of Brothers], with introduction and notes by A. Qavim, Tehran: Baran Library Publications. **(In Persian)**
- Nishaburi, A, (1402 SH/2023). *Istittar al-Imam wa Tafarruq al-Du‘ah fi al-Jaza‘ir li-Talabah* [The Concealment of the Imam and the Dispersion of the Missionaries in the Islands for the Seekers], edited and translated by Ali Babayi Sayyab, Tehran: Institute for the History of Islam. **(In Persian)**
- _____, (1936). *Istittar al-Imam wa Tafarruq al-Du‘ah fi al-Jaza‘ir li-Talabah. Kulliyat al-Adab*, Cairo, pp. 93-106. **(In Arabic)**
- Nizam al-Mulk, A, (1347 SH/1947). *Siyar al-Muluk* [The Conduct of Kings], edited by H. Darak, 2nd ed., Tehran: Bina. **(In Persian)**
- Qāḍī Nu‘mān (1970). *Iftitāḥ al-Da‘wa* [The Beginning of the Mission], edited by Widad Qadi, Beirut: Dar al-Thaqafa. **(In Arabic)**
- Qummi, S, (1963). *al-Maqālāt wa al-Firaq* [The Treatises and the Sects], edited by Muhammad Javad Mashkur, Tehran: Scientific and Cultural Publications. **(In Arabic)**
- Stern, S, (1368 SH/1989). Qarāmiṭa wa Ismā‘iliyān. [The Qarmatians and Isma‘ilis], in *Nahḍat al-Qarāmiṭa* [The Qarmatian Movement], translated and compiled by Yaqub Azhand, n.p.: Mirath Melal. **(In Persian)**
- Tāmer, ‘Ā, (1377 SH/1998). *Ismā‘iliya wa Qarāmiṭa dar Tārīkh* [Isma‘ilis and Qarmatians in History], translated by Humaira Zomorrodī, n.p.: Jami. **(In Persian)**
- _____, (1991). *Tārīkh al-Ismā‘iliyya* [History of the Isma‘ilis], London: Riad Press. **(In Arabic)**
- Zāhid ‘Alī (1963). *Tārīkh Fāṭimiyyīn Miṣr* [History of the Fatimids of Egypt], 2nd ed., Karachi: Bina. **(In Arabic)**